

EZGU FIKR, EZGU SO'Z, EZGU AMAL!

1-OKTABR – O'QITUVCHILAR VA
MURABBIYLAR KUNI

ILM SARCHASHMALARI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETINING
ILMIY-METODIK JURNALI

2018-9

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA va FALSAFA hamda FIZIKA-MATEMATIKA fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashridir.

9.2018

научно-методический журнал
Издаётся с 2001 года

Санда Маматкулова (АнДУ)

ИНГЛИЗ ТИЛИДА ГАН ТУЗИШ ВА СЎЗЛАР ҚЎЛЛАНИЛИШИДА ГРАММАТИК МЕЪЁРДАН ЧЕТГА ЧИҚИШ

Аннотация. Мақолада инглиз тилида ган тузиш ва сўзлар қўлланилишида грамматик меъёрдан четга чиқишнинг ўзига хос жиҳатлари ёритилган. Тил меъёрларидан четга чиқиш мисоллар билан изоҳланган.

Аннотация. В статье рассмотрены своеобразные стороны составления предложения и словоупотребления, а также отклонения от грамматических норм в английском языке. Отклонения от языковых норм объяснены на конкретных примерах.

Annotation. This article highlights the peculiarities of deviation grammar norms in English language in making sentences and using words. It was definite with examples.

Калим сўзлар: тил меъёри, экстралингвистик омиллар, грамматик ва лексик категориялар.

Ключевые слова: норма языка, экстралингвистические факторы, грамматические и лексические категории.

Key words: language norm, extra linguistically factors, grammatical and lexical categories.

Тилшунос олимлар меъёр тушунчасини турлича талқин қилишадн. Бир қатор тадқиқотчилар¹ меъёр тушунчасини тил тизими тушунчасига қаршн мазмунда талқин этишган. Прага тилшунослик мактабн олимлари (Гавреннк, Едличко) тилда мустақамланиб қолган талаффузн тил меъёри деб талқин этишган. Лингвистикада расмий-математик йўналишлар вакиллари тил воқелиги меъёрланишида талаффузннг қўлланилишн ва тарқалганлиги доираси мезонн ҳал қилувчидир, деб ҳисоблашадн.

Меъёр тушунчасини биз "индивид (якка шахс)нинг нуткида тил воситаларининг қўлланилишини тартибга солувчи қондалар мажмуининг нуткий ишлатилишн"ни сифатида кўриб чиқамиз. Таъкидлаш керакки, табиий тилларда ганинг шакл ва мазмуни тўғрилиги, яъни унинг меъёрлашганлиги кўп ҳолларда айтилган фикрнинг мазмуни билан қандайдир бўлмасин, алоқадор қондалар (хаётий қондалар)нинг рост/ёлгонлигига боғлиқ бўлади.

Биз меъёрдан четлашшн тил тизимининг барча даражаларида ва тил белгилари — маълум ўзгарувчанлик ва маълум қатъийлик, ҳаракатчанлик (жарангга нисбатан қўлланувчанлик) ва қаттиқлик (талаффузга нисбатан қатъийлик), эркинлик ва заруриятларнинг антонимиясидан келиб чиқиб танқид қилишн мақсад қилмадик.

¹ Косерну. Норма. Литературные речи, 1963, с. 173.

да умумлашувчи билан юз беради. Меъёр тушунчаси лингвистиканинг энг фундаментал тушунчаларидан бири ҳисобланади. У билими нисбатлаштириладиган фавқулоддиги тил ҳолисалари жуда кўп турларга эга ва турлича жиҳатларда тасифланиши мумкин. Дунё ва славян тиллари тилшунослигида С.И.Ожеговнинг нутқ меъёри тушунчаси кенг тарқалган. Унинг фикрича, "меъёр – бу жамиятга хизмат кўрсатиш учун биргаликда мавжуд бўлган, шикдорланувчи, яъни қайта ташкилланивчи тил унсурларини маъновий (лексик унсурлар, талаффуз унсурлари, морфологик унсурлар, синтактик унсурлар) танлаш ёки уларнинг ўтмиш пассив захирасидан ижтимоий ҳаёт сахнасига ўтказилиши жараёнида қайта баҳолалиши натижасида юзага келувчи унсурларни яритиш ва улар орасидан "яроқли"ларини (ўғрилларини, макбулларини) тил воситаси сифатида танлашдир". Айтиш мумкинки, бу фикрда тил меъёрининг мураккаб, тузилмавий-аксиологик характери муайян тарзда кўрсатиб берилган. Ушбу фикрга таянган ҳолда, тил меъёрлари умумий адабиёт ва санъат ривожланиши даврилигига ҳос эканлиги ва уларнинг ҳар бири ривожланиши жараёнида катта ўрин тутганлигини таъкидлаш мумкин, яъни антик давр адабиёти, ўрта асрлар адабиёти, Уйғониш даври ва ундан кейинги даврлардаги миллий ва дунё адабиёти даврларида тил меъёрлари бевосита танланиб адабиёт ва талаффуз, маъно ва шакл, мазмун ва мақол, услуб ва моҳият каби тил функцияларига хизмат қилиб келган ҳамда шу кунгача тилшунослик тадқиқотларида илмий қайтиш, ўрганиш ва тинмай янгиланиш асосига айланган.

XX асрда ортология, яъни асосий объекти меъёр ҳисобланмиш тилшунослик фанининг муаммоларини ўрганиш ва ишлаб чиқишга қаратилган илмий тадқиқотлар Россия, Чехия, Германия каби мамлакатлар тилшунослигида ва бошқа марказларда кенг қўл очилди. Бу даврда, асосан, В.фон Гумбольдт, Ф.де Соссюр, Э.Косериу каби олимлар гоъларини маёқ вазифасини ўтаб берди. Уларнинг гоъларини ривожлантириш натижасида кўплаб тилшунослар меъёр тушунчасини бошқа фундаментал тил тушунчалари билан нисбатлаштириб, ортологик тадқиқотларнинг умумназарий аҳамиятини кучайтириб боришди. Масалан, чех тилшунос олимлари тил меъёрини фақат тилга ҳос бўлган объектив-тарихий воқелик сифатида чегаралаш ва мутахассисларнинг меъёр борасидаги фаолиятининг натижасини кодлаш борасида кўп янгиланлар қилишга эриша олдилар. Немис тадқиқотчилари Д.Неруус ва В.Хартунглар меъёрларни табақалаштириш тамойилларини ишлаб чиқиш масаласида сезиларли натижаларга эришдилди. Улар тил ёки тизим меъёрларини ва оғзаки сўзлашув меъёрларини ёки тилда қўлланиш меъёрларини (Sprachnormen, Sprachsystemnormen ва kommunikative Normen, Sprachverwendungsnormen) фарқлаш зарурлигини алоҳида таъкидлаган ҳолда, тил меъёри гуруҳлари масаласини очиб берилди. Ортология соҳасининг умумий қондаларини муҳокама этиш жараёнида кўплаб конкрет вазифаларнинг удасидан чиқишга эришилди: барча тилшунослик марказларида тил тизимининг барча даражалари билан нисбатлашувчи меъёрлар ўрганилди, меъёрни танлов муаммоси сифатида белгилан берувчи тил воситаларининг вариантлари тасвирлаб берилди. Натижада меъёр топфаси тил маданияти ва адабий тилини назариясида маънавий топфага айланган ва сўзлашув алоқаси назариясида муаммо сифатида ҳал этилди.

Соҳаларда олинган натижаларини ҳисобга олган ҳолда, А.Едличка намунавий меъёрлар гуруҳини ишлаб чиқди ва унга учта ортологик синф киритилди:

1) шаклий (тизим) меъёрлар – "тил мавжудлигининг муайян шаклига ҳос бўлган тил воситалари ва уларга коммуникатив ҳамжамнинг томонидан нисбатланган ва ўзига коммуникатив ҳамжамият мажбурий тарзда қўлаётган қонуниятлар мажмуаси".

2) коммуникатив меъёрлар (ўзаро фикр алмашиш, алоқа меъёрлари) – мулоқот ваъзиги билан шартланувчи ва фақатгина оғзаки эмас, балки оғзаки бўлмаган унсурлар қўлланилишини белгилан берувчи, ўзаро фикр алмашиш, алоқа жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган ортологик маҳсулотлар.

3) стилистик меъерлар – танлаш муаммоси ва матнда тил воситалари қўлланилиши билан чекланиб қолмайдиган, балки оғзаки, мавзу доирасидаги, хусусан, матн композициялари (таркибий қисми)ни камраб олувчи ортологик фавқулудда ҳоҳсалар.

А.Едличка сўнгги синф меъёрларини энг кўп қўлланилувчи деб таърифлаган. Ушбу таъриф. ўз навбатида, рус олими С.А.Виноградов томонидан инкор этилган. Унинг фикрича, стилистик меъёرنинг таъсири доираси алоқа жираёнининг ташкилий-тузилмавий қисмларидан бири бўлган матн бўлганлиги босе, алоқа меъёри бутун фикр алмасишига жираёнини камраб олади ва ўзида қолган барча меъёрлар хусусиятларини жамлай олади ва энг кўп даражада юзага чиқади. С.А.Виноградовнинг фикрига қўшилиш мумкин, бироқ алоқа меъёри ва бошқа тур меъёрлари ўртасида киришиб кетиш нобатлари мавжудлигини ҳисобга олсак, бу фикр ҳам мутлак эмасдек туюлади, зеро, тил эгаси тил тўғрилигидан ил ҳисобга олсак, бу фикр ҳам мутлак эмасдек туюлади, зеро, тил эгаси тил тўғрилигидан ил меъёрдан фойдаланиб қўя қолишади. Демак, шаклий ва алоқавий меъёрлар норасмий эмас, балки тенг мазмунда рақобатчи ҳисобланиши керак.

А.Едличканинг бу таърифига

бу таъриф, уш навбатда, рус олими С.А.Виноградов томонидан деб таърифлаган. Уш-
фигрича, стилистик меъёрининг таъсири доираси алоқа жараёнининг ташкилий-тузилма-
вий қисмларидан бири бўлган матн бўлганлиги бонс, алоқа меъёри бутун фикр алмашиш
жараёнини камраб олади ва ўзида қолган барча меъёрлар хусусиятларини жамлай олади
ва энг кўп даражада юзага чиқади. С.А.Виноградовнинг фикрига қўшилиш мумкин, бироқ
алоқа меъёри ва бошқа тур меъёрлари ўртасида киришиб кетиш нисбатлари мавжудлиги-
ни ҳисобга олсак, бу фикр ҳам мутлақ эмасдек туюлади, зеро, тил эгаси тил тўғрилигидан
воз кечишни мақсадга мувофиқ деб билса, у зарур мулоқот самарасига эришни учун шак-
лий меъёрдан фойдаланиб қўя қолишади. Демак, шаклий ва алоқавий меъёрлар нораъий
эмас, балки тенг мазмунда рақобатчи ҳисобланиши керак.

Демак, тил меъёрларининг уч гуруҳи (синфи) ичда шаклий меъёрларни алоҳида таъкидлаш зарур, чунки алоқа ва стилистик меъёрлар кўпроқ сўзлашувчилар ўртасидан мулоқотда қўлланилади ва унинг самараси сўзлашув интирокчилирига бўлган таъсир билан ўлчанади. Бу меъёрлар пахсдан-пахсга кўчирма сифатида, яъни оғзаки нутқ кўчирмаси сифатида қўлланилаверади. Шаклий меъёр эса стилистик меъёр билан небатлашган ҳолда, матнда кўзга ташланиши туфайли меъёр сифатида мустахкамланади. Ундан фойдаланувчилар, унга амал қилувчилар сонини кўп бўлмаслиги мумкин, лекин айнан меъёр сифатида ҳар қандай матнда, керак бўлса, тилунослик намунаси сифатида қўлланилади ҳамда ҳар бир миллат тилининг семантик хусусиятларинини юзата чиқаришни ва таржима қилингандан сўнг муайян тил намунаси бошқа тилда ҳам меъёр сифатида қўлланилишини мумкин. Чунки барча тилларнинг ўзига хос сўзлари ва улар қўлланилишининг турли шакллари мавжуд. Бошқа тил эгаларининг бу меъёрлар бағимом беғина бўлиши ва уни ўқиб ўрганиш учун қизиқиш уйғотиши мумкин. Натижада чет тилларининг ўрганиш соҳасининг долзарблиги ортади. Тил (чет тили)ни ўқитаётган шахс учун эса тил меъёри мавжуд тил ўрганувчиларни рағбатлантиришда қўл келади. Сўзларни тил меъёри сифатида қандай тушувановчиларни рағбатлантиришда қўл келади. Сўзларни тил меъёри сифатида қандай тушувановчиларни рағбатлантиришда қўл келади. Сўзларни тил меъёри сифатида қандай тушувановчиларни рағбатлантиришда қўл келади.

Инглиз тилининг меъёрларини ўйри тушуниш, тушунтириш мақсадида ҳозирги вақтда инглиз тилининг лингвистик концепцияларини ўзбек тилининг меъёрлари билан таqqослама таҳлилини яратиш зарур. Инглиз ва ўзбек тилларида шаклланиб улгурган "ин-таккосулама таҳлилинини яратиш зарур. Инглиз ва ўзбек тилларида шаклланиб улгурган "ин-таккосулама таҳлилинини яратиш зарур. Инглиз ва ўзбек тилларида шаклланиб улгурган "ин-таккосулама таҳлилинини яратиш зарур. Инглиз ва ўзбек тилларида шаклланиб улгурган "ин-таккосулама таҳлилинини яратиш зарур.

реклама мақсадларида яхши боқилган ва қимматбаҳо мушукни англатувчи *aristocrat* сўзини қўллашни муваффақиятли, деб баҳолаш мумкин бўлмайди.¹

Агар тил тизим сифатида батамом ўзгарадиган бўлса, алоҳида қисмларда, тизим ос-тилариди ҳам ўзгаришларни куттиш, табиий. Шу тарзда ўзгаришлар тилининг барча жиҳат-шунчанинг тўпланиши ва эскининг бархам топиши жараёни тилнинг тизим сифатидаги бирламчи босқичлари ва ҳолатлари деб билиш, барча ноодатий ва қўйиқилмаган, замона-вий меъёрдан четга чиқиши эса тил эгаларининг эҳтиётсизлиги, тилдан нотўғри фойдала-ниш, беадаблиги ёки саводсизлигига кўригиб юбориш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

Тил меъёрини анъанавий тарзда мавжуд меъёрлар қўй тарқалган, ишлатиш амалиё-тида мустахкамланган, ўз функцияларини энг яхши бажарётган тил (нутк) вариантлари деб тушуниш, тил тизимининг парадигматиклиги умумий қабул қилинган тасаввурга асос-ланади, масалан, сўз ўзгартрилиши ва ҳосил қилинишида, гап қурилишида ва унга маъ-лум мазмун киритишда тайёр намуналардан фойдаланилади, намунадан фарқли бўлган тил ҳолисалари ёки периферияларга тегишли бўлади, ёки шу даврда, умуман, тил пара-дигмаси доирасидан чиқариб юборилади. Масалан, Google Wilson gasped, his the sole au-ible comment upon an entirely novel situation (Gregori J). Бу гапда *comment* сўзи бир-бири-ни инкор этувчи, яъни бирининг ишторики мавжудлигида иккинчисини қўллаш мумкин бўлмаган *his* ва *the* аниқловчилари билан қўлланилган ва бу инглиз тили грамматикаси ко-ндалирига зид, чунки *his* ва *the* функция жиҳатидан бир хил аҳамиятли ва бир турдаги де-терминантлар гуруҳига киради. Яна бир мисол келтирсак: they went their came with upso floating many belle down (Cummings 50 poems); his gooder to be back.² Ушбу гапдаги "га-лати", "ноодатий (гаройиб)" грамматик шакл ва гаплари инглиз тилида шеърларда, ба-диий адабиётларда ва мулоқот жараёнида қўй кузатишимиз мумкин. Good сифати сифат-даражаларда тусланиш умумий қондаларидан четланиб, gooder шаклида келиши, грамма-тик категориядан четлашми бўлса ҳам, мантикий категорияга тўғри келаверади. Ўз нав-батида, Маковский ҳам шундай фикрларни баён қилган: "Тилда мавжуд бўлган ҳар қандай тизим саноксиз сўз боғланишлари, муносабатлари, уларнинг хусусиятлари ва комбинация-ларини яратиб бериш учун етарлича ўзгарувчанликка эга бўлиши, шу билан бир вақтда, ўша тизимнинг ўзи унсурлар алоқасининг умумий жарангида ҳар бир унсурларнинг ўзаро ва ҳар бир унсурнинг барча қолган унсурлар билан нисбати ва алоқасига йўл қўйиб бер-майди дпан даражада катъий ўзгармас бўлиши ва бирикларининг ушбу гуруҳи учун харак-терли.

Грамматик меъёр тилнинг олтин занжири ҳисобланади. Шу жумладан, тилнинг бу-зилмаслигини, узок вақтлар яшашини таъминлайди. Адабий меъёр ва тилнинг реал қўлла-нилиши ўртасида ҳар доим тафовутлар бўлади. Уларнинг даражаси жамият ривожланиши-нини тарихий босқичга, унинг иқтисодий тузишмаси ҳамда тил вазиятини хусусиятла-рига боғлиқ.

Оммавий фикр алмашми воситаларининг таъсирини интернетдаги биргина муло-қот жараёнини мисол қилиб келтиришимиз мумкин, репликалар, киноя, қочиримларда гап ёки ибораларни қўлланилиши, тилда янги тушунча ва сўзларни пайдо бўлишидан ташқа-ри, меъёрдан четга чиқишлар ҳам қўй содир бўлади, яъни интернет мулоқотда тил а онд чегараланишлар ҳам олиб ташланган, деса бўлади. Интернет мулоқотда юзага келаётган лингвистик муаммолар ва меъёрдан четлашмишларни тартибга солиш анча мушкул ва акту-ал масалалар.³ Ташкил бўлиши ва кучайиши бутун нутк амалиётининг сезиларли даража-

¹ Cottle B. The plight of English. 1975, p. 16-17.

² Kipling. The light that failed. 151. Vol. 9. New York, 1999, p. 355.

³ Шахобиддинова Ш. Интернет мулоқот ва унинг таъкикига доир айрим мулоҳазалар. Илмий кабарнома. АДУ. №2, 2018, 83-бет.

21-OKTABR – O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING "DAVLAT TILI HAQIDA" GI QONUNI QABUL QILINGAN KUN	3
Qo'shuqova. The Social Factors Influencing the Development of Language	6
MATEMATIKA	
R. Malrahimov. Operator argumentli holomorff funktsiyalar uchun teylor katorining analogi	8
BIOLOGIYA	
I. Abdullayev, Z. Matyakubov, F. Rahimbayeva. Anacanthotermes avlodi termitlarining post-embrional rivojlanishi	11
TILSHUNOSLIK	
D. Egamnazarova. Tematik progressiyaning nutqning mantiqiy ta'drijiyligi va kohezini ta'minlashdagi ahamiyati	18
L. Sindorov. "Xibat ul-hakoinik" dagi kadimgi turkiy s'zlar	22
A. Ziyayev. Turli tizimli tillarda "Deintensifikatsiya" konseptual semantikasining morfologik sathda ifodalanishi	25
O. Chuponov. Upotrebleniye vy nosnykh bukv v posolskikh knigax po svyazam Rossii s Xitvoii	28
B. Buxaroi XVII v.	28
Z. Khaydarov. Linguoculturology as a Discipline of Studying Language and Culture	35
ADABIYOTSHUNOSLIK	
S. Ruzimbayev. "Shaxriy" dostonining "Choriy oam" varianti haqida	39
D. Urayeva, O. Adilova. Biografiy metodining adabiyotshunoslikdagi urini, xususiyatlari va omillari	42
PEDAGOGIKA	
B. To'raxonova. Implications of Linguistic Competence, Communicative Competence and Pragmatic Competence for Foreign Language Teaching and Testing	49
D. Kodirova. The Essence of "Blended" Learning in Foreign Language Learning/Teaching	52
I. Minnikulov. Key Factors Influencing Language Acquisition Development	56
ILMIY AXBOROT	
O. Anarbayev. Uzbek va ingliz tillarida kushma s'z yasash mezonlari va ularning komponent tahlili	60
O. Madaminov. Xorazmiyning kushmanchilar dunysi bilan savdo-iqtisodiy aloqalari tarixidan	64
U. Ibragimova. Korakalpoqiston uzbek shavalari da feyl yasovchi ayrim affiks larining sinonimiyasi	67
S. Mamatkulova. Ingliz tilida gap tuzish va s'zlar kulaniishi da pragmatik meyerdan chetga chikish	70